

Elnarə Akimova

Dayışan dövr və zaman, ictimai-mədəni mühit insana münasibətdə yeni təsəvvür və baxışlar formalaşdırmağı zəruri edir. Çünki dayışan zamanla bahəm insana, ona yanaşmada hakim olan təsəvvürlərin özündə də yenilik baş verməlidir. Bu baş verməyədə yeni dövr insanı anlamıq, onu başa düşmək çətinləşir. "Yeni təfəkkür yeni insanın dərki deməkdir" (F.Dürrenmatt) və bu təfəkkürün yenidən qurulmasında bədii ədəbiyyat spesifik təsir qüvvəsinə malikdir.

Yeni təmayüllər və ədəbi-tarixi şərait

Ədəbiyyatda yeni təmayüllərin, cərəyan və istiqamətlərin meydana çıxması da adətən, yeni İnsan konsepsiyasının yaranması, ənənəvi sənətin tənqidi dərki ilə bağlı məsələdir. İstənilən ədəbi təmayülün məşğul olduğu və həll etməyə çalışdığı ən mühüm problemlərdən biri məhz, insana baxış məsələsinin ödənilməsidir.

Ədəbi təmayüllərin yaranmasında müxtəlif amillərin rolu var. Ədəbi təmayüllər adətən, fikrin, düşüncənin dramatikliyi ilə müşayiət olunan zaman kəsimlərində meydana gəlir və dövrün hakim ideologiyasına müxalif olaraq yaranırlar. Bildiyimiz kimi, Orta əsrlər Şərq dünyasında, ümummüsləman mədəniyyətində fərqli estetik-fəlsəfi fikir cərəyanları meydana gəlmiş, islami dəyərlər müxtəlif modifikasiyalara məruz qalmışdır. Həmin dövrlərin tədqiqatçısı Zakir Məmmədov yazır: "XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyət, eləcə də elmi-mədəni həyatı nəzərdən keçirildikdə məlum olur ki, bu dövrdə Azərbaycanca bir tərəfdən feodal münasibətlərinin kəskinləşməsi və sınıf mübarizəsinin kəskinləşməsi, digər tərəfdən müxtəlif elmlər, xüsusilə təbiətşünaslıq sahəsində qazanılmış nailiyyətlər fəlsəfi fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir." Deməli, burada iki amilin rolu həlledicidir: zamana müxalif ideya və onun doğruluğunu şərtləndirən yeni sənət, insanın zamana yeri ilə bağlı irəli gələn yeni estetik prinsiplər. Burada bəlli olan qanunauyğunluğa da diqqət etməmək olmaz. Fərdi özünüdərk amili azad fikirlər doğruluşuna yol açır, azad fikirlər isə ardınca azad sənət ekvivalenti gətirir, ənənəvi sənətin doğmalarına qarşı çevrilən modernizə cəhdləri bədii mətnlərdə yeni düşüncə inikasını sərgiləmiş olur.

Dünya ədəbi cərəyanlarının milli poeziyamızda əks olunması, poetik təqdimi üzərində tədqiqlər bu inikasin üç səviyyəsindən, üç mərhələsindən danışmağa əsas verir. Bunun birinci qatı XX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. H.Cavid, M.Hadi, Ə.Cavad, Ə.Hüseynzadə, M.Müşfiq, S.Vurğun şərinə dünya ədəbi cərəyanlarının təsiri danılmazdır,

şəxsizdir. İkinci mərhələ ötən əsrin 60-80-ci illərindən başlayaraq gəlməyə başlayır. Bu dövrdə R.Rza, Ə.Kərim, Ə.Salahzadə, İ.İsmayilzadə və başqa şairlərimizin şeirlərindəki yeni nəfəs, yeni üslub və ifadə tərz, predmeti mənalandırma rakursunun ardınca, V.Səmədoğlu, R.Rövşən, V.B.Ödər poeziyasının dekadans - çöküş ritminə köklənəli olur. Estetik siqlət, poetik miqyas baxımından bu şairlərin mətnləri öz mərhələ xüsusiyyətlərini yarada bilməmişlər. Milli müstəqillik qazandığımız 1990-cı illərdən başlayaraq isə poeziya tam fərqli biçimdə meydana çıxmağa başlayır. Bu dövrdən başlayaraq yaranan ədəbiyyat mahiyyətcə yeni bir ədəbiyyatdır və onu yaradanların dünya duyumunda əvvəlki nəsillərdən fərqli müəyyən estetik çalarlar var.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Avropada təşəkkül tapan bir çox cərəyanların meydana çıxma səbəbləri daha çox məarifçilik ideyalarının özünü doğrultmadığı və zəkanın süqutu ilə əlaqədar idi. İki dünya müharibəsi, ölüm sobaları, konslagerlər, total inqilablar və əksinqilablar - hər biri cahanda kamalın tənənəsi arzusunun fiaskoya uğradı. Fəlsəfənin bu çağadək dikte etdiyi aqli inkişaf intibah doğurmadı. Əksinə, müharibələrə yol açdı. Ədəbiyyatda əqlin gücünə olan inam sarsıldı. Bədii düşüncə yeni təfəkkür modelləri axtarışında fərqli fəaliyyət sferasına daxil oldu. Dünya ilə, insanla yeni münasibətlər sistemi yaratmağa çalışan fəlsəfi-estetik fikirdə modernist cərəyanlar ak-

tuallıq qazanmağa başladı.

XX əsrin əvvəllərində Qərbdə yaranmış cərəyanlar klassik qəlibləri dağıtmaq ehtiyacından, müəyyən iqtisadi, siyasi-ictimai şərtlərdən, insanın daxili narahatlığından, özünü azad ifadə etmək, dünyanı dəyişmək arzusunun, keçmişə, ənənəçiliyə qarşı revanşist ovqatdan meydana çıxdı. Məsələn, XX əsrin ilk onilliyində yaranan ekspresionizm kapitalizmə, o dövrün siyasi durumuna reaksiyanın ifadəsi idi. Dadaizm, sənətkarların Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə kəskin münasibətdən qaynaqlanmışdı. Onlar müharibələrə səbəb olan rəşonalizmi rədd edir, kanon və standartlara qarşı çıxırdılar. Kubizim özünə qədərki ənənələri inkar edir, daha sadə formalar, modellər axtarırdı. Fovistlər də kanonlara etiraz əlaməti olaraq naturanın surətini köçürməyə etiraz edir, predmetin interpretasiyasını ödə çəkirdilər. Romantizm cərəyanı da real dünya ilə bərişməyə öz subyektivi "məni"ni, idealını ona qarşı qoyan cərəyandır. Qərbdə XIX əsrin sonlarında meydana gəlmiş bu cərəyanın başlıca məqsədi istismarçı cəmiyyətə etiraz olmuş, həyatı istədikləri şəkildə görə bilmələri səbəbindən xəyal aləminə yuvarlanmışlar. Bir sözlə, dövrün tələbindən meydana çıxan, ictimai-siyasi ehkamlara, dominant düşüncə tərzinə qarşı dayanan bu cərəyanlar kreativ azad düşüncənin məhsulu idi və hər cür monodüşüncəyə, alternativsiz münasibət aşılardan cəmiyyətə qarşı çevrilmişdi.

Dünya estetik-fəlsəfi fikir cərəyanlarının tədqiqatçısı professor Qorxmaz Quliyev yazır: "Ədəbi cərəyanlar bədii fikrin müəyyən bir mərhələsində, yaradıcı sənətkarın öz fərdiyyətini təsdiq edərək bildiyi və bədii fikrin öz spesifikliyini dərk etdiyi bir dövrdə meydana çıxır." Cərəyanların funksionallığı üçün azad ədəbi mühitin olması labüddür. Sənətkar yaradıcılığında məhdudiyət qoyulan, düşüncə hüdudlarına sərhəd çəkilən bir zaman və məkan içrə insan psixolojisinin dərin məna qatlarında fikir oynadan cərəyanların mövcud olması mümkündür deyil. Necə ki, XVII əsr Avropasında totalitarizmin ideolo-

qu və qatı müdafiəçisi kimi çıxış edən klassisizm cərəyanı estetik düşüncəni buxova salmaqla onun inkişafını ləngitdi. Belə bir yekrəngliyin faci nəticələrini yetmiş il davam edən sovet hakimiyyəti zamanında hiss etdik. Ədəbiyyat ideologiyə tabe tutuldu, ona yalnız bir cərəyanın - sosialist realizminin qaydaları üzrə düşünmək və yazmaq icazəsi verildi. Qorxmaz Quliyevin o fikri ilə də razılaşırdı ki, "Ədəbi cərəyanın təşəkkülü üçün əsas şərtlərdən biri də cəmiyyətdə müxtəlif, çox vaxt bir-birinə qarşı duran ideoloji-estetik konsepsiyaların mövcudluğudur. Əgər bu və ya digər səbəbdən cəmiyyətdə bədii fikir haçalana bilmirsə, qol-qanad atmırsa, yekrəng qalırsa, ədəbi cərəyanlar da meydana gələ bilməz. Fikir azadlığı, şəxsiyyət sərbəstliyi şəraitində mütləq ədəbi cərəyan təşəkkül tapa bilməz." Dünya ədəbi cərəyanlarının insanı hərtərəfli yozumunda - ağı, iztirab, məyusluq və ümitsizlik dolu cəhətləri ilə hərtərəfli görükdürən və təsvir edən melankolik karakteri sosialist realizmin "ələmdən - nəşəyə" keçidini bəyan eləyən manifesti ilə heç vaxt əlaqədar deyildi. Bu partiyanın siyasəti daha çox nihilizm, keçmiş dəyərlərin, milli-mədəni irsin inkarı üzərində qurulmuşdu və özündə proletkültçuluq kimi zərərli tendensiyanın doğruluşuna rəvac verə bilərdi. Müasir ədəbi təmayüllərin yaranma səbəblərini axtarmaq məqsədilə müxtəlif dünya ölkələrinin ədəbiyyatına nəzər yetirərkən daha çox bu situasiya ilə qarşılaşırıq. Cəmiyyətdə xaosun harmoniyani əvəzlədiyi, icti-

düşüncənin dini ideyalara qarşı etirazından mayalanır. Məlumdur ki, bütün orta çağ ədəbiyyatı daha çox dini düşüncənin, inancın sisteminin təsiri altında formalaşmış, sxolastik fəlsəfənin hüdudlarında gəzmişlər. Bu düşüncə, dini baxış sistemi azad fikrin gəlməsinə əngəlləyir, daha çox elm və fəlsəfəni dinlə birləşdirməyə və ya yolla öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. XV əsrdən başlayaraq dünya ədəbi-fəlsəfi fikri yeni düşüncə dövrünə qədəm qoydu. Başarıyyət sxolastik düşüncəyə vida etməyə, özünü antik ədəbiyyata tutub, bu ədəbiyyatın örnəklərini yeni zamanın müstəvisinə çıxarıb onları diriltməyə çalışdı. Dünya ədəbiyyatında İntibah dövrü başladı. Humanizm ideyası, İnsan konsepsiyası yenidən sənətin, ədəbiyyatın məhvində dayandı. Əlbəttə, deyə bilərəmki dünya ədəbiyyatında XV əsrdə qabaran insan amili bizim milli ədəbiyyatımızda hələ XII əsrlərdə Nizaminin poemalarında konsepsiya səviyyəsindədir. Təsədüfi deyil ki, 1990-cı illərdə modernizə cəhdlərinin yenidən gəlməyə başladığı illərdə ədəbiyyatın Nizami irsinə müraciətinin zəminində şairin yaradıcılığında ehtiva olunan insan konsepsiyasının bütövlüğü dururdu. Lakin modernizm ümumən insan ideyasına deyil, fərdi insan ideyasını qabartmağa xidmət etdiyindən milli poeziyamızda ilk modernizə cəhdlərinin səciyyəli olduğu dövr 70-ci illərin doğurduğu dekadans əhval-ruhiyyəsi ilə bağlıdır.

1990-cı illərdən başlayaraq isə Azərbaycan gerçəkləri ardınca elə mövzular gətirir ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə təsəvvür hüdudlarını aşır. Həmin xətək durumun rəvac verdiyi neqativlər sonucda ən böyük zərərli insana vurur, onunla zamanın, mədəni-əlaqə dəyərlərin sabitliyi arasındakı əlaqənin pozulmasına gətirib çıxarır: qlobal tənhalıq insanın özgələşməsinə, özündən ayrılmasına, yadlaşmasına şərtləndirmiş olur. Həmin dönmənin mahiyyəti, onun yaddaş strukturunda yer almış görüntüləri ilə çağın insanının düşüncəsi arasında dialoq bədii təfəkkürə yansımaya bilmir.

Keçid dövrü həmişə mürəkkəbliyi, ictimai, bədii və elmi dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi ilə seçilir. Bədii-estetik düşüncə də, onun elmi-tənqidi dərkinin meyarları da əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır. Belə qarışıq zamanlar isə bildiyimiz kimi, fikrin, təfəkkürün dramatikliyi ilə müşayiət olunur. İnsanların təfəkküründə xaos yaranır. 1990-cı illərdən başlayaraq düşüncə sistemini elə paradokmlar müəyyənləşdirməyə başladı ki, onları sovet dövrünün elmi-nəzəri yanaşmaları, estetik mündəricəsi ilə, qapalı kulturoloji struktur sistemlərlə bağlamaq mümkün olmadı. Mətn oxunuşu və bununla bağlı funksionallıq qazanan nəzəri postulatlar ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi fakt, ədəbi prosesə yanaşmada dominant çevrildi. Postmodernizm müasir dünyanın qavrama və dərk etmə prosesini idarə etməyə başladı. Uzun müddət qapalı münasibətlərdə olduğumuz universall baxış sistemləri düşüncə strukturumuza mexaniki tətbiq olunduğundan süni imitasiya təsiri bağışlayırdı. Bu təmayülün nəticəsində "Klassik ictimai-mədəni dəyərlər daha çox çağdaş siyasi meyarlar çərçivəsində qiymətləndirilməyə başladı. Dünyagörüşdə, ideologiyada boşluq yarandı və hakim stereotipləri siyasi konyuktura və digər ifratlar əvəz etdi." (Ş.Alışanlı)

Bu qarışıqlıqda Avropa cərəyanlarının meyar seçilməsi, bu sıradan modern cərəyanlara ifrat aludəlik, yalnız modernist mahiyyətli poetikaya müraciətlər hallarının qabarması bir tərəfdən dünya proseslərinə qoşulmaq, ədəbiyyatda yaranmış boşluqları doldurmaq amacına xidmət edirdisə, digər tərəfdən milli bədii təcrübənin imkanlarını, həm də bu təcrübəni ümumiləşdirən milli elmi-nəzəri təcrübənin qənaətlərinə inamsızlığın, etinasızlığın əlaməti kimi mənalanırdı. Bu dövr poeziyasında da Avropa ədəbiyyatının bir əsr ərzində keçdiyi yolu sürətlə, radikal formada keçməyə cəhdlər vardı və bu vəziyyət çoxsaylı metodların qarışığından doğan bir eklektizm yaratmışdı. 90-cı illər poeziyasını yeni təmayüllər kontekstində öyrənmək də ilk növbədə, poetik mətnləri bu metodların mürəkkəb, qarışıq münasibətləri fonunda araşdırmağı zəruri edir.